

עמדתם של הסופרים העבריים המתונים בשאלות הדת (בראשית ההשכלה*)

כד כבד עם ההתפתחות המגמתית במיפרות העברית בגרמניה של הסיפרות הפולמית-נצחנית, שעיקר כוונתה היה להחדיר את הדאזים האירופי בלבשוו ההשכלתי-יהודי כדי לחדש את הדת היהודית, התפתח ענף נוסף של היצירה העברית, שהמציין את ספריו הוא העדר ביטוי מגובש לדרישות התיקונים בדת, או התנגדות למילחמה בישן ובמסורת. סופרים אלה, שפעלו ויצרו בראשית ימי ההשכלה העברית בגרמניה, השתייכו בחלקם לדור המאמפים — לאגף הימני והשמאלי של המאסף — ובחלקם היוו את הגשר בין המאסף המחודש, בתום העשור הראשון למאה הי"ט, ובין בכודי העתים, שהחל להופיע בראשית שנות העשרים. יצירתם הסיפרותית חותמת את ההשכלה העברית בגרמניה ופותחת את תולדתה כגא-ליציה. סיפורת זו, בענפה הנזכר, היא פאסיבית כמעט לחלוטין. סר-פריה עדיין שרויים בחיפוש דרכי-המבע לחוויה היצירתית, ומעשי ההשכלה שלהם אינם יוצאים מגדר קאמכיום, סיפרי לשון והתעסקות בתכנים תנכיים.

יצירתו של דוד פראנקו-מנדס טבועה כחותם המסורת ותכניה הם דתיים אורתודוקסיים. המחזות שתירגם ועיבד — גמול עתליה (1) ותשועת ישראל בידי יהודית (2) — נבחרו משום נושאים התנכיים-היסטוריים; בראשון בולט המוטיב של המלכת מלך העושה הטוב והישר בעיני האל והשמדת עתליה עובדת-הבעל. השירים הר-בים שפירסם בהמאסף (3) מעידים על יראת-שמיים גמורה. בשיר בשם זה — „יראת שמיים“ — מכריז המחבר את סיסמתו: „החזק בדת! אל תש מדרכי יושר“, אך יחד עם זאת, „ושבע חיי הגוף, כבוד ועושר“ (4). הפיוטן כשיר-מהזה זה מצייר את דמותם של המשכילים כדלקמן: „המשכילים [היינו: כל איש משכיל] אין להם רק הפחד מהאל הגדול מרעיש שמים“ (5).

הסופרים האחרים המשיכו את פעולת ההשכלה הכללית של המאמפים, מבלי לגעת כלל בבעיית-הדור — כשאלת הדת. ברוך לינדא, שהיה חבר בחכרת „שוהרי הטוב והתושיה“ (6), מפרסם

(*) מתוך חיבור מקיף בנושא זה.

ב-1788 את ראשית למודים, ספר על המדעים הכלליים, מתוך שתי סיבות, שהוא מדגיש אותן בהקדמה לסיפרו: א. „להכיר על ידן מפע-לות תמים דעים וחכמתו העליונה... כמאמר המשורר מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית" (7), וב. „למען תהיה יראת ה' על פנינו, ואהבתו התרוממותו בלבנו לשמור מצותיו ולתת לו תודה" (8).

כלינדא, כן גם יוסף האפרתי מטרופולוביץ עדיין שרוי בעולם הקדושה, שחיוו של אדם מוקדשים ומקודשים לשם מטרה אחת ויחידה: „וכל מעשיך יהיו לשם שמים" (9) לגבי האפרתי אין בתפיסת עולם זאת משום תלישות מן המציאות, כי הוא עדיין חי את המציאות של העבר. הגישה התימאטית של האפרתי בדראמה מלוכת שאול היא דתית בעיקרה עם גילויים של דעות משכיליות. בהקדמתו מטעים הסופר את קדושת החיים, באומרו: „מאשר כי כל מעשה האדם הזה בתבל, פעולתו ותחבולותיו מסחריו וקניניו, שבתו וקומו, צאתו ובואו, מאכלו ומשתהו, כלם יסובו אל תכלית אחת נרצה מאת הבורא יתברך שמו; וכמו רובה קשת קולע ונוטר לשערה אחת... כן כל מעשי האדם — באשר הוא אדם — לשום מטרה אחת נצבה לכל פעולותיו, בל יטה ימין ושמאל אליה ירוצו עשתו-נותיו, והמטרה הזאת היא התכלית הנרצה מאת ה' מן האדם הזה" (10). שאול, שמעשיו לא כוונו לקראת המטרה הזאת („לשם שמים"), מכיר בחטאו ואומר: „אכן בי העון כי העול עשיתי/...כי אחרי מצות יוצר הכל לא הלכה [נפשי]/ באמריו מרתה חקות פיהו תעבה" (11). אופייני לדרך-המחשבה הזאת של קדושת החיים הרעיון שמביע דוד ליונתן: „מאום חקי האדם ימאס אל ממעל/אלה אחוזים ודבוקים יחד בשרשרת" (12). ריב"ל, המהדיר של מלוכת שאול, אף הוא רואה מטרה אחת בדראמה זו: „ישלח חצי מגמתו אל מטרת יראת ה'... בספרו זה יורה את יושבי תבל לכל ימרו פי עושמו, ולפקודתו יתנו אוזן שומעת" (13).

מנחם מנדיל לפין מסאטאנוב הציץ לתוך עולמם של משכילי ברלין ולא נפגע. הוא ישב שנים אחדות במרכז ההשכלה באותם ימים (בין 1780 ו-1783), ולפי עדותו של מחבר בלתי-ידוע „הוא ירא שלא יתקלקל ביניהם" ולפיכך עזב את ברלין (14). לפין היה בין המשכילים היראים, שרוחם לא הייתה נוחה מן הקו התוקפני שהחל המאסף לגלות בעריכתו החדשה. הוא פירסם ב-1791 חוברת (בצרפתית) בה הוא קובל על המאספים שנהגו שלא כשורה בהתקיפם בפומבי את נקודות התורפה של הרבנים, ובכך נהיו בלתי-סובלניים

כאותם הקנאים האדוקים ששימשו נושא להתקפותיהם(15). עד כמה היה לפין מעורה בישן תעיד התיזה שלו בסיפרו השבון הנפש. בעיקר-בות חז"ל, הוא מפתח את הרעיון, שהדורות הראשונים היו טובים מהאחרונים, וכל דור חדש אינו מגיע לרמתו הרוחנית של הדור שקד-מו(16). הדורות הראשונים „היה לבם רחב כפתחו של אולם. לראות את הנולד כהוה. והסתום כגלוי. והיו גם גבורי כח שהלהיכו את היראה בלבם... לקיים את התורה עם כל פרמי לאו דלא תסור" בלא שנוקקו לאמצעים מיוחדים שיביאום לידי כך. אולם הדורות היו „מתחלשין והולכין" עד שבימי חכמי המישנה והתלמוד היו כבר ערומים ביראה, „דהיינו שלא היה כח גבורתם מספיק עוד. והוצרכו לצרף עמה את הערמה ולמדו את העם באזהרות מיוחדות"(17). בדורות שלא-חר כן כבר לא הספיקו התקנות הראשונות והמציאו „ענין חשוב ונפיש(18) והיא תחבולה יקרה לאדם שכבר נכשל בדבר אחד שיחוקק הטאתו נגדו תמיד לעגמת נפשו. שעו"כ ינצל מלהכשל בהם שנית". הרמה המוסרית שלהם הייתה אומנם לקויה מזו של קודמיהם, אך יותר ממנה הייתה הרמה של הדורות המאוחרים, שנצטרכו „לפרט חטאיהם בכתב יותר ויותר. עד שלא נשאר להם פנאי לעבודה העיקרית. מפני המלאכה הטפלה בזאת שאינה אלא דרך לעבודת ה'... וברוב הימים נתמטון[!] הלבבות עוד יותר ויותר. עד שאין הננסים של עכשיו האיסטניסים מן התוכחות. יכולין לוותר עוד מגבורת הרצון שלהם כלום"(19). בדור ההשכלה המאמין בקידמת, מביא לפין את הרעיון של ירידת האדם. ביקורתו אינה על ריבוי המיצות כיואם על בעלי-המוסר שהירבו בתקנות ובאמצעים כדי לשמור על המוסר ותוך כדי כך גרמו להזנחת העיקר. את הרעיון המקביל לו אדרבה, על ריבוי המיצוות, הוא אומר: „שהרבה להם תורה ומצות... בכדי להרכות עמלן ולהניעם את שכרן להוסיף על כבודם ולהוסיף על חיבתם עוד"(20). הוא מאמין, שאת מיצוות תפילה תיקן, היינו: התקין, אברהם אבינו(21). לפין תירגם לידיש עממית כמה ספרים מכתבי-הקודש, אולם רק שניים נדפסו: משלי, שהופיע ב-1814, בטארנופול, וקהלת, שנדפס באודיסה ב-1873.

ואולם עם זה היה לפין משכיל; הוא עוסק בתיקון המידות בחינוך הילדים(22), וברשות הנתונה לחקור ולמצוא טעמים חדשים למיצות(23). כן הוא אומר, שלא ימנע אדם עצמו מן הבריות, וישמע תמיד חדשות בטיב העולם. „אדם לא נכרא לטובת עצמו, אלא גם למיצוות שבינו לבין הבריות, אולם — מטעים לפין האורתודוכס מיניה וביה — „ואכן עדיין הוא נכרא ג"כ למצוות שבינו לבין המקום"(24). לפין

הולך, איפוא, בדרכו היראית של וייזל בספר המידות, ואם תמך בתקופה מסויימת בפרידלנדר (25) נגד מתקיפיו, לא עשה זאת אלא משום שהלה תמך בהוצאת סיפרו מודע לבינה.

שלמה פאפנהיים היה המשכיל העברי היחיד בחבורת המשכילים שיצא בגלוי נגד הריפורמה החדתית הראשונה אשר אף המשכילים המתונים המיפו לה, ואשר העסיקתם במשך תקופה ממושכת. המדובר ב"ריפורמה" — אל-נכון: סמל של ריפורמה מתונה — של הלנת המתים. כדיין ורב (בכרסלוי) לא יכול היה להסכים עם התרו של מנדלסון (26), והוא פירסם שלוש חוברות בגרמנית נגד תיקון זה במינהג ישראל (27). כנגד "חילול הקודש" הוזה של פאפנהיים ודיברי הביקורת שהשמיע על מנדלסון ועל ד"ר מארקוס הרץ, שאף הוא היה מן "הדורשים אל המתים", כתב ר' יצחק אליהו מנחם אשכולי מאמר התקפה בשם "חרב לה" הכלול בסיפרו תורה כולה על רגל אחת:

והנה זה שנתיים אשר עלה דב ס"כ ל מסבכו, ופגע באולתו אנשים שלימים וחכמים, דב אורב במסתרים לירות כמו אופל לישרי לב, לו נאה לקרות בשם לא־שלם (המכונה עד עתה בשם רבי שלמה ועליגמאן פאפנהיימר), כי לא שלם עם אלהיו, ולא כתב מכתבו נגד החכם והרופא הד"ר מרדכי הערץ נר"ו, לכבוד האל ותורתו, כ"א בעבור בצע כסף... כאשר עקש שפתיו ודבר סרה על הצדיק ועניו בן מנחם זצ"ל (כמבואר בסוף מכתבו) — ואף אם אמת הוא שכן מנחם הי' אדם ולא אל, מכ"מ נודע שהי' איש תם וישר ירא אלהים חכם ובעל תלמוד, והי' בחזקת חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן — ועוד, לא אמר בזה שום דבר מלבן, כ"א הסכים לחכמי המשניות ולחכמי הטבע כמבואר במכתבו: — אם בן מנחם אדם, רבי לא־שלם (המכונה...) המור (28).

עוצמת ההתקפה על פאפנהיים מעידה עד כמה היה חשוב למשכילי לים העבריים אותו תיקון במינהג קבורת-המתים אשר הפך לסמל של המאבק לחידוש פני היהדות ולעקירת מינהגים נפסדים ואמונות ותפלות מתוכה, וכן גם על יחסם של המשכילים למי שנחשב לאבן-ההשכלת בגרמניה.

פאפנהיים יצא גם נגד תלמידו של מנדלסון, דוד פרידלנדר, לאחר שפירסם משכיל קיצוני זה את תזכירו בשנת 1812 בדבר התיקונים הדרושים בסידרי התפילה בבית-הכנסת ובחינוך היהודי. פאפנהיים, במחברתו הגרמנית, מתנגד לשינוי לשון התפילה לגרמנית ומעמו

עימו: מוטב להתפלל בלשון שאינה לשון-חולין — בלשון-הקודש. לעניין החינוך סבור פאפנהיים, כי אין להוציאו מידי הקהילה היהודית, כהצעתו של פרידלנדר. אומנם, הוא מודה, יש מקום לתיקונים בחיים המוסריים של עם ישראל, בסידרי התפילה ובחינוך הדתי, אולם הדבר אינו מסור לידי כל אחד אשר יחפוץ בכך: מן הראוי „ כ י י ת א ס פ ו ה ר ב נ י ם ו ה ח כ מ י ם ו י ה י ו כ ל ם ב ע צ ה א ח ת ל ה ס י ר כ ל ס י ג ו ח ל א ה מ ד ת י ש ר א ל " (29). פאפנהיים חוזר, איפוא, על הצעתו של ברסלוי, בענייני דת, ושל הומברג, בענייני החינוך היהודי(30), לכנס אסיפת רבנים לשם תיקון הקלקלות שבדת ישראל, לשם הדברת מגיפת ההמרה ולשם הוצאת כלי-נשקם של הריפורמאטורים מידיהם. ואכן, לוא היו הרבנים האורתודוקסים נאותים להצעות המתונות של המשכיל ההרד בשנת 1813, או אף להצעותיהם של הנוטים לקיצוניות כהומברג וברסלוי, בסביבות שנות התישעים של המאה שקדמה, ייתכן שממדי ההמרה היו קטנים יותר, ושפולמוסי ההיכל בעשור השני למאה הי"ט, ואף לאחר כן, לא היו באים כהתפרקות גועשת של דרישות שהגיעו לאוזניים אטומות. אולם במנטאליות של „חדש אסור מן התורה" מתוך שחרדו לשמור על כל סייג וגדר כדי שלא יבולע לעיקר, לא היו הרבנים יכולים לפעול בכל צורה אחרת. המעבר אל העולם החדש של חיים שעיקרם חילוניות היה פיתאומי מכדי לשנות את אורח-המחשבה הרבני המושרש במסורת קפדנית של דורות. הם לא העלו על דעתם, ואפשר לא אבו להגות בכך, שהטכסים הליגאלי והפסיכוכו-לוגי של הצבת גדרות וסייגים כדי ליתן מקום ל פ ר י ק ת ג ד - ר ו ת ו ס י י ג י ם א ל ה כ ת ח ל י ף ל פ ר י ק ת ה מ י צ - ו ת ה ע י ק ר י ו ת ה י ה י פ ה כ ל - ע ו ד ה י י ת ה ה ח כ ר ה ה י ה ו ד י ת ס ג ו ר ה ב מ י ס ג ר ו ת י ת , ו א י ל ו ב ת נ א י ם ה ח ד ש י ם ה ב י א ה ד ב ר , כ מ א מ ר ו ש ל ש ל מ ה מ י מ ו ן , ל ש פ י כ ת ה י ל ד ע ם מ י ה א מ ב ט — ל ק י צ ו נ י ו ת ק ו ט מ ב י ת ה מ נ ע ר ת א ת מ י צ ו ו ת ה י ה ד ו ת מ כ ו ל ו כ ו ל (31).

פאפנהיים, למרות הטראגדיה האישית שעברה עליו, נשאר משכיל נאמן לערכי המסורת. אגדת ארבע בוסות שכתב לאחר מות שלושת בניו ורעייתו מסתכמת באמונה תמימה בכל מיצוות היהדות. בד כבד עם קריאת-השכול של פאפנהיים, פונה הוא אל אלוהיו ואומר: „אתה הצבת לו [לאדם] ציונים בראש כל דרך להודיענו ארח חיים ולא יחמא. בראש כל פנה ומעבר קבעת לו אותות הברית והתורה והמצוה אשר כתבת על לוח לבו ועל לוחת אבן באר היטב והיו לאתות למועדיו לימיו ושניו" (32).

ביצירתו העברית (33) — והכללית — של מה לוויזון
 „לא השתמש בעטו כמו בכלי-זיין” (34). הוא הקדיש את יצירתו
 למעשה ההשכלה במובנו החיובי: לשון, תנ”ך והיסטוריה. כפי שנראה
 מסיפורו שעורים בדיברי הימים החדשים ליהודים, ספר-היסטוריה
 שכתבו גרמנית, ואשר הקדישו לישראל יעקבסון, שהיה מן הריפור-
 מים המעשיים הראשונים. אל-נכון היו לו קשרים עם נושאי הריפורמה
 בעשור השני של המאה ה-19. אליהם הוא פונה בקריאה שיש בה גם
 מן החדש וגם מן מסורת הישן:

בקול רם תצא איפא הקריאה אל האחים אשר במזרח ואשר
 במערב, לצעוד הלאה בהתחברות-מאוחדת כדרכם המשובח
 אשר התחילו ללכת בו, למען ירכו לנחול כבוד מעמי העולם,
 למען ישמידו מן האדמה את זכר הקלון של שנות מאות שהלפנו.
 אולם עלינו לזכר תמיד את ה מ ד ו ת ה מ צ ו י נ ו ת
 ש ל א ב ו ת י נ ו . אל נשכה להעריץ את מסירות הנפש
 של האבות שוכני-העפר. שמנה עשר מאות שנים קשות בכרזל
 התגלגלו על ראש עמנו. מה שיהיה גורל ישראל בשנות האלפים
 הבאות, מסותר בערפל העתיד. אולם מי שמנהיג עמים אל
 המטרה הלא זהו אלהי אבינו, אלהי אברהם שם הויה!... (35)
 בשעת כתיבת דברים אלה (1820) כבר היו תיקוני הריפורמה
 בעין, ולוויזון מצא לנכון לקרוא אל המתקנים ואל המתכוללים שלא
 לנתק לגמרי את הקשר עם העבר היהודי.

ביחסו אל התלמוד נבדל מן המשכילים. „התלמוד”, הוא כותב,
 „שהוא בנין ענקים מלא חריפות ודברי הדודים, בלי קץ... כפיראמידה
 שבסאים, ימשוך עליו גם באחרית הימים עיני חוקרים מלומדים, אשר
 ישתוממו ויתאמצו להבין את תכונת העם, אשר יצא מקרבו בנין
 כזה” (36).

ש ל ו ס ה כ ה ן מגשר ביצירתו על-פני תקופה רבת-סער,
 החולפת מעבר לעידן ההמרה הראשון ביהדות גרמניה ולפעולת ההת-
 בוללות של פרידלנדר ומגיעה עד לאחר מעשי הריפורמה הראשו-
 נים בגרמניה. הדים לתקופה זו ניתן למצוא בכתביו ובתימאטיקה
 שלהם. שנה לאחר „איגרת השמד” של פרידלנדר מפרסם הכהן את
 קובץ שיריו ממעי קדם על אדמת צפון, שהלקו הראשון הוא „הצלת
 אברהם באור כשדים”. היו שראו בתוכן השיר וב„שבירת האלילים” של
 אברהם רמז לשאיפתם של משכילי-הדור לשבר את האלילים הישנים
 של המסורת ושל האדיקות (37). אל-נכון נתכוון המשורר לכך, אולם
 באותה שניות המאפיינת אותו הוא „מחזק ידיו” של אברהם: „אל

ד"ר משה פלאי — עמדתם של הסופרים העבריים בשאלות הדת

תירא אברהם באמונתך חזק אל תרף/יעבור עליך מה מגן וסתר לך אני" (38). — התנגדות לפרידלנדר. בחלקו השני של הקובץ הנקרא „מומרים חדשים מקורות חיי דוד" שומעים אנו הדים למאורעות הזמן בדברי דוד: „אמרתי גמר תם/אפס צדיק מן הארץ/ אין ישר ואין אמונה בכני אדם סלה:/בן בועט באכיו/ועבד מורד באדוני/אח לאח כורה שחת/וכל רע תהפוכות ידבר" (39).

בתקס"ט מנסה שלום הכתן להחיות מחדש את המאסף. ב„דבר אל הקורא" מכטיח העורך, כי המאסף במתכונתו החדשה לא ייכנס לסלע המחלוקת של הדת. „מגמת פנינו בהוצאת מכתבי המאסף אך טוב ליראי אלהים ולברי לבב, ולתפארת לשון העברית הנחמדה, ודבר עצב ונפתל לא ישמע בהם". כל מטרתו של כתב-העת המחודש הוא לשמור על הגחלת העברית שדעי-כה והלכה בגרמניה. כאות של רצון טוב, מטעים הכהן, שאלו תהיי-לה „את פי גדולי עמנו" כדי „לדלות עצה" מן „הראשונים ליראי ה' ולחושבי שמו, והמה הסכימו אתנו ורצו את מעשינו" (40). הוא פונה אל נציג המישמרת האורתודוקסית בסיפרות ההשכלה דאז, אל ר' שלמה פאפנהיים, מבקש עצתו, כפי שעשו המאספים הראשונים בפנייתם אל וייזל: „והננו עלה נעלה לחצרות כבודך אדונינו! להשת-חוות ולהראות לפניך, ונשאלה את פיך לעוץ לנו עצה, ולהורנו איזה הדרך נבחר למען נבוא בטח ושאנן אל מחוז חפצנו, להשיג מגמת פנינו. ואנחנו תמיד נסיר[!] למשמעתך, וכפי עצתך נתנהלה" (41). בדומה לשולמית, הירחון הגרמני-יהודי שהחל להופיע שלוש שנים קודם לכן, משתדל המאסף בראשיתו לגלות יחס חיובי לדת. כתב-העת העברי מעביר את מילחמתו למישור השפה העברית. בשנתו הראשונה מפרסם שלום הכהן (42) „מכתב לחכמי ישראל בפולניא", שבו הוא נלחם את מילחמת... שפת המדינה; הוא קורא להם לבער את האידיש הכלולה, כפי שעשו יהודי הולאנד, צרפת וגרמניה, ולדבר בשפת המדינה, ותוך כך הוא מזכיר את השפה העברית: „פקחו עי-ניכם וראו הקלקול אשר יצא לכם ממחסור לשון למודים, גם כלמוד ספרי הקדש. הלא גם בעלי תורה (אשר רבים בקרבכם) רק אחד מני אלה יבין על בוריא[!] פסוק אחד מפסוקים השיריים ונשגבי רעיון אשר בתנ"ך" (43).

אולם כבר בשנתו השנייה של המאסף המחודש מתפרסם תרגום לעברית של קריאתו של ברוך שאטלנדר, מנהל בית-הספר בזון, שבה הוא מצדד בסמכותו של הקונסיסטוריום בווסטפאליה לתקן תקנות ואף תיקונים שאין בהם משום שינוי עיקרי הדת המקודשים, ובעיקר

הוא שואף להוציא את ענייני „דת האמונה“ מידיהם של הרבנים (44). אף אם לא הסכים שלום הכהן עם כל מה שנאמר על-ידי שאמלנדר, לא העיר על כך דבר, ועצם הפירסום של המאמר, שקרוב לוודאי תור- גם מלכתחילה בשביל המאסף, כבר מעיד על נטייה למהדשים, או לפחות שאיפה לקרבם אל הירחון העברי. וכדי שלא ליתן פיתחון-פה למחנה האורתודוכסי מביא שלום הכהן, כעבור שנה בדיוק, דרוש — מתורגם אף הוא מגרמנית — אודות הצורך בתפילה לחיזוק האמונה, שבסופו נאמר: „בודאי לא נסור לקול האנשים החטאים בנפשותם, כ"א נמהר ונחיש אל עבודת האלהים לשמו" (45).

דמות יאנוס זאת של המאסף לא סייעה לקיומו, ועם פירסום המינישר על שיוויון-הזכויות שניתן ליהודי פרוסיה מיום 11 במארס 1812, מסיים הכיטאון העברי את הופעתו.

כעבור זמן מה מתחיל שלום הכהן את מסע נדודיו. בלונדון הוא מפרסם את ספר לימוד הדת **שרשי אמונה**, שנועד, לפי דיברי המחבר בהקדמה, למען „נצור רגלי ילדי בני עמנו מלכד בפח המסיתים [מיונרים], ולמען הודיע להם בקצרה לקח תורתנו הקדושה ומוסריה הישרים, ולהראות למו הדרך אשר יעלה בה האדם להצלחה אמיתית וישיג ארחות חיים באמונתנו המהורה" (46). גם קאטכיזם זה אינו נבדל מרוב סיפרי הדת שכתבו המשכילים לשם הקניית תפיסת-עולם אורתודוכסית לקורא הצעיר. שלום הכהן מטעים, כי אדם לא יגיע להצלחה אמיתית באמונה בלבד — כפי שחשבו הדאיסטים היהודיים — כיוון ש„מוטל על האדם לעמול לשמור כל משמרת החקים והמצוות המיוסדים על אדני האמונה הזאת, אשר אך על ידם יגיע האדם לתכ- לית השלימות" (47). משה קיבל מן האל הן את התורה שבכתב והן את התורה שבעל-פה — „כלל התורה הנמצאת עוד עתה בידנו", שהיא „אלהית ואמתית גמורה ואין אנו יכולים לעבור עליה, או ל שנותה ולחדשה" (48). המיצוות כולן, להוציא את התלויות בארץ, קיימות לעולם, ו„אינם תלוים לא במקום ולא בעת, ונוהגים בכל מקום ובכל דור" (49). תשובתו של הכהן לביקורת-הדת היהודית היא אורתודוכסית למופת.

לכשחזר הכהן לגרמניה, עבר להתגורר בהאמבורג, מקום שם התלקח באותו זמן פולמוס ההיכל הריפורמי. על עמדתו בשאלה חיו- נית זו, שהביאה במרוצת הימים לתנועת ריפורמה ענפה ביחדות גר- מנית, נחלקו החוקרים ונחלקו התעודות שיש בהן כדי להעיד על כך. גרץ סבר, שהיה „בראשונה ממבקשי התקונים" (50); למרים מספר בהקדמתו לעמל ותרגום של שלום הכהן, ש„יצא עליו הקול בעיר לייפ-

ציג כי הוא כתב דברים כמדקרות חרב נגד ההיכלים החדשים אשר נוסדו אז באיזה ערי אשכנז, להתפלל במ אלה ה' על סדר נכון וישר".
למרים רואה בכך עלילה שהעלילו „מלשני בסתר" על הכהן, שהרי הוא פירסם בתק"פ את סיפרו סדר העבודה, „בו יטיף אמרים על סדר התפלה בקהל ישראל מיום הוסדה ועד עתה" (51). קלוזנר מתנגד ללמרים, והוא נסמך על עדויות, ששלום הכהן תירגם אחדים מפיסקי-הדין של אלה דברי הברית נגד תיקוני ההיכל לגרמנית (52). לפי דעתו של קלוזנר בתחילה אומנם נטה שלום הכהן לתיקונים, אולם משראה להיכן הם מביאים שינה דעתו (53). סברתו זו של קלוזנר נראית לנו; יש בה הוכחה לשניות שהילכה כנפשו של המשורר. הוא נושא את כובד החוקים ואת נטל המיצוות, אולם „רבוץ תחת משאם נפשי בחלת" (54). הוא מפרסם את „סדר העבודה" בגרמנית, אפס אינו רואה בעין יפה את תיקוני ההיכל, והוא יוצא בשירים חריפים נגדם ונגד עושיהם:

מי אלה נאם ה', הצרי ירמסו?
קרכת אל יחפצו ובחקותי ימאסו?
ממחנה עברים הם או מגויי הארץ? —
עשו תבנית היכל, שם תודה יכבדוני,
זמרת נכרים זמרתם ובשמי יקראוני,
על שתי סעיפים יפסחו כטובל וכידו שרץ;
אותי עזבו, ופני יראו שבת וחדש.
בשפתם חל יבטאו יכוזו שפת קדש,
קוראים בפיהם מקראי שבת וכידם יחללוהו.
הלא כצהוק תעשו לי תחת גרונם כחש.
הן תפלתם תפלה עתירתם לחישת נחש
סורו מעל אהל ה' אך צדיקים יהללוהו (55).

הכהן מדגיש את יסוד ה ה י ק ו י בריפורמת-ההיכל, שהכניסה לפולחן היהודי ג ו פ ז ר ממישור דתי אחר. הוא שואל את השאלה הנוקבת: „ממחנה עברים הם או מגויי הארץ?", שבתוכה מוצנעת הביקורת של שוללי הריפורמה על הניסיון לשמש את התחומים בין היהודים והלא-יהודים אף בעבודת-האלוהים עצמה. תיקוניהם אינם אלא צביעות מנקודת-מבטה של היהדות, לפי דעתו של המשורר.

גישה זו לריפורמה נמשכת ביצירתו של שלום הכהן בשנות ה-30. בהודמנות מיוחדת („כיום עלות שלמה ליב ראפאפורט הכהן על כסא ההוראה בטארנאפאל") מתבונן המשורר במעמדה הרעוע

של הדת היהודית, שנגרם הן על-ידי החסידים („ותהי יראתם הבל, שוא כמלתם“) והן על-ידי „החכמים בעיניהם“, הריפורמים, שכל ייעור דם אינו אלא „עשות תורה חדשה“ שיש בה הרס ולא בניין, כי „רוח אל אין במו“ (56). כמשכיל וכמשורר עברי, הכהן אינו סולח לריפור-מים על ש„מכית תפלה שפתך הסירו“, והוא מצהיר בהתלהבות: „אך יד על כם יה נשבע לנצח:/ לא תשכח שפת קדש לעולמים“ (57).

בשנת 1634 מכריו הכהן בניר דוד: „אשרי העם שככה לו! אשריך ארץ/ אשר חקיך חקי יה ודתיך דת אלה“ (58). ארבע שנים לאחר כך, במבוא לספר ההיסטוריה קורא הדורות, חוזר שלום הכהן ומוזכר את „המקנאים המערערים“ שבעטיים נפלה המחלוקת בעם, והוא מקווה לתשועה ממרום: „עד יערה ד' רוח ממרום וישלח לנו מורה צדק ומבשר ישועה לפשר המה שבות והדעות“ (59). כנראה, נואש הכהן בסוף ימיו מן התיקווה, שהיהודים עצמם יפתרו את בעיות הדת שלהם (60). רק מורה צדק שלוח-האל יאחד את העם: „והיה כל עם ישראל לב אחד, ויטו שכם אחד לעבוד את אלהי אבותם באמת ותמים, כפי יסודי האמונה האמתית וכפי עיקרי התורה אשר שם משה מורשה קהלת יעקב עד דור אחרון“ (61) כאן באות לידי ביטוי השאיפות של המשכיל-לים המתונים לשיבה אל מה שמנדלסון כינה „היהדות המקורית“, יחד עם האמונה בניצחיותה של התורה ועיקריה.

שלום הכהן, אף שהתנגד לעול החוקים, — ריפורמטור מן השורה לא היה. הוא התנגד לריפורמת ההיכל (62) מפני הנטייה הברורה של חסידיה לחיקוי מלאכותי של דרכי-פולחן נוצריות, והתנגד גם לקיצוניות האדוקה של המהנה החסידי. דומה, שיש להעמידו בין המתקדמים שבמשבילים המתונים.

בהשוואה לסופרים העבריים האחרים באותו זמן [שאול ברלין, יצחק סאמאנוב ומנדל ברסלוי (בשילהי המאה הי"ח); מ. י. ברסלוי, דודו קארו ואליעזר ליברמן (בראשית המאה הי"ט)], ויהודה ליב בן-זאב (בשתי התקופות)] — ששמו בראש מעשה ההשכלה שלהם את תביעת התיקונים בדת ואת הדרישה להתאים את היהדות לחיים, כתיכם של הסופרים המונים אל-נכון מציגת ענף כדול ונפרד של היצירה העברית בתקופה הראשונה של סיפרות ההשכלה העברית.

(1) גמול עתליה (אנשטרדם: 1770)

(2) תשועת ישראל ביד יהודית (ורולהיים: 1804).

ד"ר משה פלאי — עמדתם של הסופרים העבריים בשאלות הדת

- (3) המאסף, תשרי, תקמ"ה, עמ' א' — ג; אייר, עמ' קי"ג.
- (4) שם, תמוז, תקמ"ה, עמ' קמ"ט.
- (5) שם, עמ' קמ"ו. על דוד חפשי מינדים עיין בחיבורו של מלקמן:
- (6) ברוך לינדא, ראשית למודים, כולל עשר שיערים. בחכמות לימודיות וטבעיות, ת"א (ברלין: 1788), בשער. ח"ב (למברג: 1869) [מהדורה א' — 1798].
- (7) שם, בהקדמה לח"א, עמ' 17 [לפי מיספורי].
- (8) שם, עמ' 18 [לפי מיספורי]. גם בכתביו האחרים של ברוך לינדא, שראו אור בהמאסף בשנים תקמ"ד — תקמ"ט, אין למצוא אלא גישה השכלתית מתונה; עיקר פעולתו של לינדא מתרכז על הוראת מדעיה הטבע למשכילים. ראה המאסף, קמ"ה, עמ' מ"ט רי"א: "תולדות המינים הטבעיים"; שם, עמ' רכ"ה, שנה: "מסלול הטבע". גישתו השמרנית של לינדא נראית לנו מתוך שיר שחיבר במישקל הישן, אשר נגד לג'אנר הסיפורתי החדש. עורכי המאסף מביעים את מורת-רוחם מהשימוש במישקל הישן, ומפרסמים את שירו בלא ניקוד. ראה, "שיר על הלילה", המאסף, תקמ"ד, עמ' פ"ד — פ"ז. איגרתו של לינדא גם היא מעידה על שמרנותו. באיגרת זו המשכיל רואה את עיקר פעולת ההשכלה של המאספים ב"סיקול", מסילת לשון עמנו ולהראות חכמתה לעין העמים... "להקים גאון עדי עד תפארת לשונינו הקדושה אשר נפלה מקדם ימים כבירים כנפול בני עמנו" — המאסף, תקמ"ד, עמ' ע"ה. כן פירסם לינדא שני משלים בתקמ"ה, עמ' מ"ג — מ"ד.
- (9) יוסף האפתי מטרופלויק, מלוכת שאול (לעמבערג: תק"פ), מהדורת ריב"ל, עמ' א' של ההקדמה [מהדורה א' — תקנ"ד].
- (10) שם, שם.
- (11) שם, דף י"ג, ע"ב.
- (12) שם, דף נ"ט, ע"א.
- (13) שם, בהקדמתו של ריב"ל [לא ממוספר].
- (14) א. מ. הברמן, "לתולדות מנחם מענדיל לעפין (לעווין) סטנאב", ספר קלוזנר, (תל אביב: תרצ"ו), עמ' 462. זהו כתביד שמצא הברמן בספרייה העירונית בפראנקפורט דמיין, מעין ראשי-פרקים של תוכנית לביאוגראפיה על לפין. המחבר מספר, כי "כבודו אנשי ברלין ורצו שישב ביניהם... יום נסעו מברלין היה יום אבל למכבדיו (שם, 461).
- (15) ראה: י. צינברג, תולדות ספרות ישראל (ת"א: 1959) כרך ה', עמ' 71.
- (16) מענדיל... איש סאטנאב, ספר חשבון הנפש, הוא תחבולה נפלאה, להתרפאות מחליי המדות ע"י התמדת חינוך תיקוניהן, בדרך תשבון והנהגה נוחה וקלה (ווילנא: תר"ה) [מהדורה א' — 1808, או 1812], במבוא לפני הקדמה; עמ' 5 [לפי מיספורי].
- (17) שם, עמ' 10.
- (18) הפיזור — במקור.
- (19) שם, עמ' 11.
- (20) שם, עמ' 7.
- (21) שם, "לקוטים", עמ' 51-50.
- (22) שם, עמ' 13, 14.
- (23) שם, "לקוטים", עמ' 109.

א. גאָלאַמב יובלבוך

- (24) שם, שם, עמ' 75.
- (25) הברמן, שם, עמ' 463, בשיר שכתב ושלחו עם הספר מודיו לבניה.
- (26) כל כתבי משה מנדלסון, הוצאת היובל (ברלין: תרפ"ט), כרך ט"ו, עמ' 154 ואילך, וכן המאסף, תקמ"ה, עמ' קס"ט ואילך.
- (27) ראה: י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית (ירושלים: 1960) כרך א', מהדורה ג'. עמ' 256.
- (28) אברהם אש [אשכולי], "חרב לה'", תורה כולה על רגל אחת, (ברלין: 1796), עמ' כ"ו.
- (29) עלפי ברנפלד, תולדות הריפורמציון הדתית, בישראל (ווארשא: תרס"ח), ח"א, עמ' 69. מחברתו של פאפנהיים, שראתה אור ב־1813, נקראת גילוי־זעת על ביקורת עבודת־הקודש של היהודים וחינוך ילדיהם. מתוך שביכר פאפנהיים לכתוב את הגותו על העמדה האורתודוקסית בגרמנית יש להניח שדבריו כוונו למשכילי ברלין שלא קראו עברית וכן לתיצרוכת חוץ.
- (30) המאסף, תק"ן, עמ' ש"א — שי"ד (ברטלוי); שם, ניסן, תקמ"ה, עמ' רכ"ז ואילך הומברג).
- (31) ספר חיי שלמה מימון (ת"א: תשי"ג), עמ' 121.
- (32) שלמה פפנהיים, אגדת ארבע כוסות (ויין: 1809), דף כ"ג, ע"א [מה' א' — 1790]
- (33) שלמה לעווזאהן, מליצת ישרון (וויען: 1816); שיחה בעולם הנשמות בין הרב ר' דוד קמחי ובין... ברי"ל (פראג: 1811) — בין כתביו העבריים.
- (34) ר. פאהן, שלמה לעווזאהן (לבוב: תרפ"ט), עמ' 5; ר. פאהן, "פרקי השכלה", כתבי ה. פאהן (סטניסלבוב: תרצ"ז), חלק ב', עמ' 57.
- (35) שלמה לעווזאהן, עמ' 15; פרקי השכלה, 63. מתוך ספר ההיסטוריה של לוויזון.
- (36) צ. גרץ, דברי ימי היהודים (ורשה: ?) ח"ט, עמ' 301.
- (37) קלוזנר, בסיפרו הנ"ל, עמ' 278, מביא את סברתו זו של יעקב טוגנדהולד אשר תירגם את השיר לפולנית.
- (38) שלום בר"י כהן, מטעי קדם על אדמת צפון (רדלהיים: 1807 [מהדורה א' — 1800], עמ' 18-19. במהדורה ג' (זולקבה: 1818) שבדקתי כלולים השירים שהוציא המשורר בשנת תקס"ז.
- (39) מטעי קדם, עמ' 70.
- (40) המאסף לשנת ה.תקס"ט, תקופה ראשונה, תשרי, עמ' ג'.
- (41) שם, חשוון, עמ' ל"ז. כהן מבטיח לפאפנהיים: "יש בינינו תורניים, רופאים, בעלי חכמות ולשונות נפרדות, וכולנו אוהבי אל ותורתו האמיתית ואין לנו חלק ונחלה עם אותם הפונים עורף לכל דבר אלוהים חיים". בתוספת הגרמנית לגיליון הראשון, מטעים המאסף כי לא יילך בדרך הקנאות הדתית ולא בדרך הניתוק מן הדת, אלא ידרך הממוצע היא הדתיות האמיתית" (ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים [מרחביה: 1954], כרך א', ספר א', עמ' 177).
- (42) המאמר חתום באות "ש", וקרוב לוודאי שנכתב עליידי העורך.
- (43) שם, תמוז, עמ' רפ"ט.
- (44) שם, תק"ע, תשרי, עמ' י"א — י"ט.

ד"ר משה פלאי — עמדתם של הסופרים העבריים בשאלות הדת

- (45) שם, תקע"א, חשוך, עמ' מ"א.
- (46) שלום הכהן, שרשי אמונה אלה הם ראשי דברי תורה ומוסריה, ויסודי דת ישראל מחוברים בשאלות ותשובות ותובלשון צחה וקהלה לתועלת ילדי בני ישראל, הבנים והבנות, האשכנזים והספרדים (לונדון: 1815), עמ' ט'.
- (47) שם, עמ' י"ט-כ'.
- (48) שם, עמ' י"ט — כ'.
- (49) שם, עמ' כ"א.
- (50) גרין, בסיפרו הנ"ל, ה"ט, עמ' 282.
- (51) שלום הכהן, עמל ותרצה (ווארשא: תרכ"ב), עם הוספות ותיקונים ותולדות המחבר מאת מאיר הלוי לעטעריס, עמ' 11 [סיפרה רומית].
- (52) קלוזנר, בסיפרו, עמ' 282-283. שניאור זק"ש פרנקר-הלו יונה דודר קארו בכנפי בברית אמת מסרו, ששלום הכהן תירגם קטעים מאלה דברי הברית. סברתו של קלוזנר, שבסופו של דבר התנגד הכהן לתיקוני ההיכל נראית לנו, אולם הסמוכין שקלוזנר מביא, „שב, ביכוריהעתיים" שישד וערך שלום הכהן שלש שנים, לא הוכיר מעולם את התיקונים בדת...“ (בסיפרו, עמ' 283, בהערה) — אינם נכונים. שלום הכהן עצמו מפרסם שיר, „אל התקוה", בו הוא קובל על נטל החוקים: „גדלתי, — לימי בחרות הגה באתי/כבד חקים ונטל מצות נשאתי/רבוץ תחת משאם נ פ ש י ב ה ל ת. (בכורי העתים, שנה ב' תקפ"ב עמ' 150). שני עמודים אחר כך מתפרסם שיר בעילום-שם, הרומז על תיקוני ההיכל: „על נהרות בבל/שם בנהי ואבל/ישבנו שבויי חרב.../איך נשיר ונריע בקול ע ו ג ב [ו ל א כ י נ ו ר , שב „ההילים", קל"ו] איך נשמיע/את שירי קדשנו/שירי י"י אלהינו, על ארץ לא שהורה/אדמת נכר וזרה“ (שם, עמ' 153). בצורה ערמומית מגיבים עורכי בכורי העתים על מאורעות העינים; הם מביאים את לימודו של ר' שמלאי (מכות, פ"ג, דף כ"ג): על „הרפירמה" של אבות העם היהודי: „...תרי"ג מצות נאמרו למשה מסיני וכו', בא דוד והעמידן על י"א... בא ישעי' והעי' מידן על שש... בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר וצדיק באמונתו יחיה“ (שם, תקפ"א, עמ' 37). וכן הם מפרסים על „מנהגים שונים אשר אחזו בהם היהודים היושבים בעיריטאני (המה הארצות הבארבארייא בחלק אפריקא)“, דברים מועת' קים מן הספר אוצר הספרים שחיברו מאיר פישער ויצא בפראג בתקע"ו (לפי היים דובערניש פריעדבערג, בית עקד ספרים, מס' 1023 (אות א'): „קורות עם ישראל תחת ממשלת מוהאוי ואימאם-עדרים מלכי מויריטניה“). היהודים שם מקיימים רק את „פקודי תורת משה לבדם, כי משמרת התלמוד לא ידעו. — בראשונה לא היה להם בנין מיועד להתפלל שם אל אלהי צבאות, כי אם התאספו יחד לשוח בשדה... בחגי ד' אשר יחגו, ובמועדים אשר יקדשו וישמרו למשמרת קדשו כמו בשבת כל מלאכה לא; עשו שם, כי אם שבתו מכל פעולת בית ועבודת שדה...“ הבחורים והבתולות מנגנים; בחגים בכלי שיר (שם, תקפ"ב, עמ' 19 — 20). בפירסום קטעים אלה יש לעורכים כוונה; נסתרת לרמוז, כי „הרפירמה" היהודית אינה רק תוצאה של הזמן החדש; הגה היא קיימת במסורתם של יהודי אפריקה הבארבאריית. ובכן, לא זייק קלוזנר כל-עיקר בהשערתו הנזכרת.
- (53) קלוזנר, בסיפרו, עמ' 282.
- (54) בכורי העתים, שנה ב', תקפ"ב, עמ' 150. ראה המובאה במלואה בהערה 52.

א. גאלאמב יובלבוך

- (55) השיר נתפרסם לאחר מותו של שלום הכהן בכנפי יונה של שניאור זק"ש, (ברלין: תר"ח), עמ' 25 — 26. ראה גם: פאהן, פרקי השכלה, עמ' 106.
- (56) שלום הכהן, "חשק שלמה", כרם חמד, ד', 1839, עמ' 253 — 256.
- (57) לפי: י. צבי זהבי, תנועת ההתבוללות בישראל (ת"א: תש"ג), עמ' 35. השיר נדפס בשרון לזכרון, 1863, עמ' 329.
- (58) שלום הכהן, ניר דוד (וינה: 1834), עמ' 13.
- (59) במבוא לסיפרו קורא הדורות, לפי פאהן, פרקי השכלה, עמ' 106.
- (60) אף כי באותה שנה, בקשר לעלותו של שי"ר על כס הרבנות, מהלל הכהן את "קהל טארנאפאל... הטבת עשות, בחור מעם הרימות/זה גביר ענק יעמוד איש הבינים/ במסיגי גבול ילחום ברוח בין ודעת/וחדלו התועים גם ספות גם מגרעת/ידעו אך דרך ישר מסלת שמים..." ("חשק שלמה", כרם חמד, ד', 1839, עמ' 255).
- (61) קורא הדורות, שם, שם.
- (62) השווה לעניין זה דעתו של פאהן, בסיפרו הנוכח, שם, שם.